

A KÉTELY SZORONGATÓ KÉNYSZERE – A BÚNBEESÉS KÉRDÉSE MÁS SZEMSZÖGBŐL

GYENGE ZOLTÁN

„És vevé az Úr Isten az embert, és helyezteté őt az Éden kertjébe, hogy művelje és őrizze azt.

És parancsola az Úr Isten az embernek, mondván: A kert minden fájáról bátran egyél.

De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert amely napon ejéndel arról, bizony meghalsz.

És monda az Úr Isten: Nem jó az embernek egyedül lenni; szerzek néki segítő társat, hozzá illőt.

És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat, és mindenféle égi madarat, és elvivé az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat; mert amely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak neve.

És nevet ada az ember minden baromnak, az ég madarainak, és minden mezei vadnak; de az embernek hozzá illő segítő társat nem talált vala.

Bocsáta tehát az Úr Isten mély álmot az emberre, és ez elaluvék. Akkor kivőn egyet annak oldalbordái közül, és hússal tölté be annak helyét.

És alkotá az Úr Isten azt az oldalbordát, amelyet kivett vala az emberből, asszonynyá, és vivé az emberhez. (1Móz 2, 15-22)

[...]

És monda a kígyó az asszonynak: Bizony nem haltok meg;

Hanem tudja az Isten, hogy amely napon ejéndetek abból, megnyilatkoznak a ti szemeitek, és olyanok lesztek mint az Isten: jónak és gonosznak tudói.

[...]

És monda az ember: Az asszony, akit mellém adtál vala, ő ada nékem arról a fáról, úgy evém.

És monda az Úr Isten az asszonynak: Mit cselekedtél? Az asszony pedig monda: A kígyó ámitott el engem, úgy evém.

[...]

És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod között, és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod.

Az asszonynak monda: Felette igen megsokasítom viselősséged fájdalmait, fájdalommal szülsz magzatokat; és epekedel a te férjed után, ő pedig uralkodik te rajtad.

Az embernek pedig monda: Mivelhogy hallgattál a te feleséged szavára, és ettől arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél arról: Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban.

[...]

És monda az Úr Isten: Ímé az ember olyanná lett, mint mi közülünk egy, jót és gonoszt tudván. Most tehát, hogy ki ne nyújtsa kezét, hogy szakasszon az élet fájáról is, hogy egyék, s örökké éljen. És kiűzé az embert, és oda helyezteté az Éden kertjének keleti oldala felől a Kerúbokat és a villogó pallos lángját, hogy őrizzék az élet fájának útját.” (1Móz 3)¹

*

A bűnbeesés problematikájának leírása a Bibliában igen termékeny teológiai és filozófiai pertrakciók sorát eredményezte. Mindemellett persze elképesztően fontos téma volt a középkor festészete számára, számtalan jobbnál jobb műalkotást inspirált, hiszen teológiai szempontból a bűnbeesés a megváltás kérdését hozta központi helyzetbe. Bűn nélkül nincs bűnbocsánat – egyszerű mindennapi okosság. Ámde bűnbeesés nélkül sincs megváltás – és ez sokkal több, teológiai és filozófiai szempontból az ember nembeliségére vonatkozó kérdésre mutat.

Nézzük közelebbről, miről is van szó ennél a történetnél. Lucas Cranach mester segít. És persze Kierkegaard, akinek az értelmezése talán a leghíresebb a nem szigorúan vett teológiai megközelítések közül. És amellyel most vitatkozni fogok. *Cranach* a maga személyében a német reneszánsz, bár több vonatkozásban átmenet a manierizmus felé. Egyenesági leszármazottja nem kisebb személyiség, mint *Johann Wolfgang Goethe*. Élete akár sikertörténetként is szemlélhető, 1472-től egészen a 81. életévében bekövetkezett haláláig. Egyszerre nyűgözte le a táj, amely a festményein legalább akkora szerepet kap, mint *Giorgionenál*, illetve a portré, amely persze a megélhetését is biztosította.

¹A magyar kultúrkörben legelterjedtebb Károli Gáspár-féle fordítást használjuk. Ahol szükséges, a szöveget összevetjük más szövegvariánsokkal, illetve fordítással. Mint köztudott, Károli a Héber Bibliát (vagy Tanakhot) héberből, az Újszövetséget ógörögből fordította.

CRANACH, Lucas, A paradicsom, 1530

Cranach képe az Édenről több manierista vonást is mutat. Ugyanakkor nem szándékunk a festészeti elemzés, és számtalan ennél sokkal jobb kép létezik ebben a témában. Ami viszont igazán érdekessé teszi, az nem más, mint a történet kezelése. Mintha csak fájna a festőnek, hogy még nem találták fel a mozit. Az ember teremtésétől kezdve, Éva teremtésén át, a tilalom, bűnbeesés és kiűzetés stb. *egyszerre*, mondhatnánk: *egyidejűleg* szerepel a festményen. (Látni fogjuk, az egyidejűség kiemelt filozófiai kontextust kap, még akkor is, ha *Rüdiger Safranski*nek talán igaza van: időbeli értelemben egyidejűség nincs, csak késés². Teológiai értelemben viszont igenis van.)

Az első ember tehát nemcsak a bűnt, hanem ezzel az időt is tételező tettet hajt végre, hiszen a bűnbeesett első ember cselekedetének a következménye *az idő megjelenése és uralma*; a tudat, hogy a halált sohasem kerülheti el. A bűn és idő egymással korrelatív fogalmak, s az ember kötött egyformán mindkettőhöz.

A kérdés viszont adott: mi veszi rá az első emberpárt a bűnre? Hallhatjuk a választ:

- a kígyó (azaz a sátán);
- az első (csalfa) nő.

Mindez így túl egyszerű.

² R. Safranski: *Idő*. Amit velünk tesz, és amivé mi tesszük. Typotex Kiadó, Budapest, 2017. 185. Ford. Simon József.

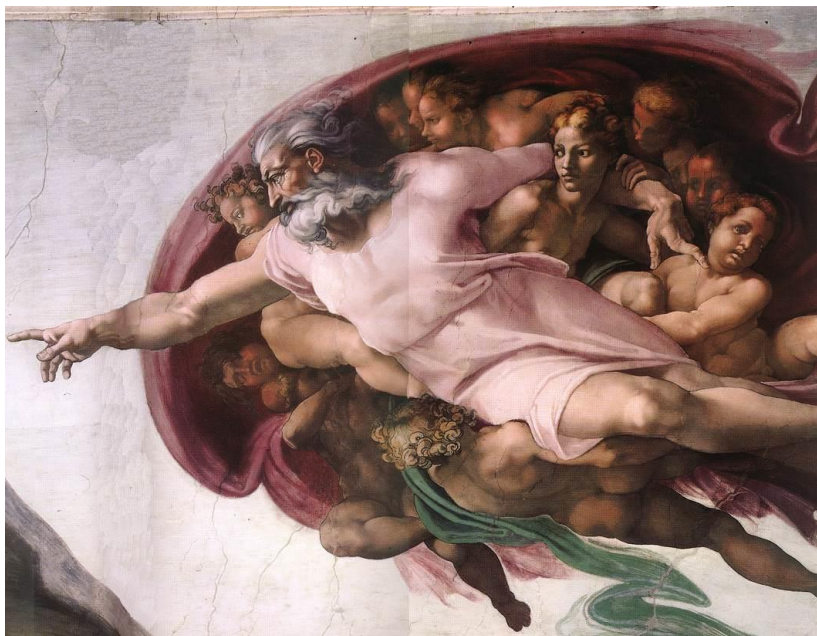
Mielőtt azonban erre rátérnénk, beszélnünk kell még valamiről. Kierkegaard egyik legfontosabb és talán legmesszebb mutató fogalma, amelyet – legalábbis látszólag – ő „fedezett fel” a filozófia (majd később a pszichológia) számára: a *szorongás* (*Angst*). A szorongás, a semmitől való meghatározatlan emóció, nem *félelem*, mert annak tárgya meghatározott, azaz tudom, hogy mitől félek, ha pedig nem tudom, akkor szorongok. A fogalmat persze nem Kierkegaard „találja fel”, az már előtte is ismert, de azzal a filozófiai tartalommal ő ruházza fel, amely a későbbi irányzatoknál (egzisztencializmus, pszichoanalízis stb.) és azokhoz köthető szerzőknél meghatározóvá teszi. Ugyanakkor ő az, aki ezt az alapérzést egzisztenciális élménnyé tágítja, és az egész emberi élet vonatkozásában vizsgálat tárgyává teszi.

Kierkegaard a parancs (tiltás) alábbi soraiból indul ki: „És nevele az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest és eledelre jót, az élet fáját is, a kertnek közepette, és a jó és gonosz tudásának fáját.” Majd így folytatja: „És parancsola az Úr Isten az embernek mondván: A kert minden fájáról bátran egyél. / De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert mely napon ejéndel arról, bizony meghalsz.”

DOMENICHINO: Ádám és Éva (1623-25)

A tiltás legalább annyira fontos, mint minden más bűnbeesés előtti és utáni pillanat. *Domenichino*, Anibale Caracci tanítványa „barokkosan” túldíszíti a képet. Alma még nincs, de van három almafejű puttó, akik vidáman levitálnak a fák fölött. A bárány és az oroszlánszerű képződmény békésen hevernek egymás mellett, mintha a derék birka vádlóan rá is nézne az emberpárra, tudva, elég kemény lesz a heverészás vége. De a legérdekesebb az Úr intelmének megmutatása. Amiben nyilván Michelangelo tisztelete is megmutatkozik.

Michelangelo: Ádám teremtése (1510)

A Sixtus-kápolna freskójának részlete mindenki számára jól ismert. Domenichino számára is az volt. Talán tiszteletből vagy utánpótlásból indítva festette meg a teremtőt „michelangelós” formában. (Nem is tudom, „tisztelet” vagy „valami más”: a derék festő még életében plágiumba is keveredett. De nem ezen festménye miatt.) Az 1510-ben festett, és „Ádám teremtése” címet viselő részleten a „*natura creans et non creata*” (teremtő, de nem teremtett természet) Scotus Eriugena által megnevezett Isten a kezét (pontosabban az ujját) nyújtja Ádám felé. Domenichino képén viszont a Michelangelo képhez megtévesztően hasonló festményen ugyanaz az istenség, ugyanabban az

elrendezésben és megjelenítésben tiltóan emeli az első emberpár felé. Természetesen a két alak mozdulatai jelenthetik azt is, hogy a gyümölcs leszakítása után vagyunk, mivel mindketten takarják szemérmüket, ráadásul Ádám mint kellően macsó jelenség, mintha azt mondaná: „Uram, nem én tehetek róla, mindennek ez a család nőszemély az oka.” Ennek a verziónak az állatok békés egymás mellett fekvése mond némileg ellent.

De mindegy is. A tiltás a legfontosabb aktus, a reneszánsz és barokk festői számára is.

H. Goes: Bűnbeesés 1467-68

A tiltásból az alábbi következtetés adódik. A Paradicsomban (a tiltás előtt) nincs szó:

1. tudásról,
2. nemiségről,
3. időről és történetiségről,
4. félelemről vagy szorongásról.

Kierkegaard ebből elsősorban a negyedik elemre koncentrál, és minden mást abból következtet. Az első bűn előtti helyzet a tudatlanság állapota, amelyből adódik a logikus következtetés, hogy így az ártatlanság, bűn-telenség (*Uskyldighed*) a tudatlansággal azonos. Abban kétségtelenül igaza van, hogy a tiltással éppen a negyedik jelenik meg, pontosabban a szorongás, mivel:

- Ádám nem értheti azt, hogy mi a jó és rossz. Hiszen éppen a különbségtétel lehetőségének a birtokában tudna erről bármit.
- Nem értheti, hogy mi a halál. Hiszen a tett következménye, hogy visszatér a porba, mert úgymond: „por vagy te s ismét porrá leszel” (Gen 3–19.). Nem tudhatja, nem értheti, hogy mi a halál (ahogy nem értheti igazán azt sem, hogy mi az élet). És nem értheti a tiltás tartalmát.

A fő kérdés Kierkegaard (és sok magyarázó) számára elsősorban az, hogy nem a tiltás váltja-e ki közvetlenül a bűnt, illetve az arra való hajlandóságot az első emberben, nem maga Isten helyezi-e ezáltal mint intenciót azt az emberbe? A lényeg azonban az, hogy a bűn egy minőségi meghatározottság. Az első bűn a bűn maga. Az első bűn minőségi meghatározottság (*Qualitetens Bestemmelse*),³ és ez a minőség egy minőségi ugrással (*Spring*) keletkezik. Az első és egyben eredendő bűn azért keletkezik, mert Ádám a tiltás miatt nem tud semmi biztosat, hanem szorong, azaz a tiltás által kiváltott szorongás választásra készítet, és itt a tét nem más, mint a bűntelenség állapotában való megmaradás vagy a bűnbeesés. Az emberi nem azért képes individuális lenni, mert választásra kényszerül. És nem csupán az első emberpár, hanem azt követően minden egyes (bűnös) individuum.

Ugyanakkor Kierkegaard nem foglalkozik egy másik elemmel, amely véleményem szerint legalább annyira fontos, mint a szorongás. A szellemet mint

³ Kierkegaard: *Samlede Værker* (S.V.) I-XIV. A.B. Drachmann, J.L. Heiberg og H.O. Lange 14 Bde. København, Gyldendalske Boghandel, 1901-06. S.V. IV. 302.

„álmodó szellemet” ugyan leírja, de a továbbiakban ebből nem von le következtetést, csak a szellemtelenség (tudatlanság) és az ártatlanság fogalmát köti egybe. Pedig van valami, ami legalább annyira fontos, mint a szorongás. Ez pedig az álmodó szellemben felébresztett *kétely*. Mondhatnám: a kételkedés, amely – használjuk Kierkegaard kifejezését – a szellemet felébreszti álmából. A kételkedés nagy mestere, *Descartes* négy szabályt állít fel maga számára a logika számtalan és felesleges elve helyett. Ezek közül a legfontosabb: „Az első az volt, hogy soha semmit ne fogadjak el igaznak, míg nyilvánvaló módon nem ismertem meg annak; azaz, hogy gondosan kerüljek minden elhamarkodást s elfogultságot, és semmivel többet ne foglaljak ítéleteimbe, mint ami elmém előtt oly tiszta s oly határozott, hogy lehetetlen benne kételkednem.”⁴ *Descartes* nem tekinti magát szkeptikusnak, mert azok csak a kétely miatt kételkednek, ami nem egyéb, mint *l’art pour l’art* időpocsékolás, a filozófiai köldök-nézés egyik formája. A kétely minden gondolkodás és megismerés *conditio sine qua non*ja, kétely nélkül nem történik semmi, vagy egy fordulattal élve: csak a semmi történik, üres képzelgés, a megismerésről való lemondás. A gondolkodó szubsztancia attribútuma a kételkedésből kirobbanó gondolkodás és a gondolkodást alapulvve emelő megismerés. „Tehát ahogy Ádám a bűn által elvesztette ártatlanságát, éppen úgy veszíti el minden ember. Ha nem a bűn által vesztette volna el, akkor nem is az ártatlanságot vesztette el, és nem is volt ártatlan, mielőtt bűnös lett, és bűnössé sem vált volna soha.”⁵ A gondolkodás bűnös lét, hiszen az isteni tudás birtoklása a cél, akkor is, ha az soha el nem érhető. Az intenció viszont pontosan arra irányul. Még maga Kierkegaard is elismeri: „Az én a bűnben jön világra.”⁶ Az ártatlanság nem nélkülözi a szellem jelenlétét, hanem abban a szellem csak mint álmodó szellem van jelen („*Aanden er drømmende i Mennesket*”).⁷

Vizont arra már nem figyel, hogy abban az esetben, ha az „álmodó szellem” az ember ártatlansága, akkor a bűnbeesés, az ártatlanság elvesztése sem más, mint a szellem öntudatra ébredése. Az ébresztő óra, hogy egy képzavarra éljünk, maga a felsejlő kétely. Az is egy külön kérdés, hogy van-e gondolkodás a bűnbeesés előtt, vagy az tényleg a teljes tudatlanság állapota. Kierkegaard megkerüli ezt a problémát az „álmodó szellem” fogalmával. Ugyanis, ha foglalkozna azzal, hogy az ember ad *nevet* a teremtményeknek, akkor vélhetőleg zavarban lenne. Hogy ti. ennek milyen következménye van? Mit jelent a név-adás? Jelen van-e a nyelv stb.? De ez egy külön értekezés tárgya lehetne.

⁴ R. *Descartes: Értekezés a módszerről*. II. rész (<https://mek.oszk.hu/01300/01321/01321.htm>) Ford. Zemplén Jolán.

⁵ S.V. IV. 307.

⁶ S.V. IV. 348.

⁷ S.V. IV. 313.

A kételynek pozitív, cselekvést kiváltó hatása is van (akárcsak a szorongásnak). Felsejlik előtte a tudás, a megismerés lehetősége, amelyet az ész valóságossá tehet. Schelling szerint a megismerés a sötétből való kiemelkedés a fényre, mely fény nála minden esetben a szellemmel áthatott kifejezésforma, amit az is jól mutat, hogy az Igét (= das Wort) közvetlenül azonosítja a fénnel (*das geistige Licht*).⁸ Az ártatlanság állapot, nem viszonyfogalom, értelmét csak akkor nyerné el, ha valamihez képest kapna meghatározást. De ez a „valamihez képest” már éppen a bűnbeesést jelenti, azaz az ártatlan állapotból történő kizuhanást. Hegel szerint a szellem számára tehát az ártatlanság (tudatlanság) nem más, mint egyfajta kiindulási pont. Ha az ember megmaradna természeti állapotában, akkor a szellem munkája semmivé válna. Hegel így fogalmaz: „A gyermeki ártatlanságban mindenképpen van valami vonzó és megható, de csak annyiban, amennyiben arra emlékeztet, amit a szellemnek létre kell hoznia.”⁹

Kierkegaard a történet pszichológiai oldalára helyezi a hangsúlyt, nem is véletlen, hogy „felfedezett” fogalmát a pszichológia fogja igen szorgosan használni. Azaz éppen a cselekedetek hátterének közvetlen megértésére tesz kísérletet, az emberi érzelmek mozgatórugóinak megmagyarázására, vagyis egy komplett pszichológiai háttér felvázolására. A szorongás ugyanis egy egészen új aspektust tár fel a bűn megmagyarázásának folyamatában. A szorongás mint hajtóerő az „álmodó szellemet” kiszakítja békés és nyugodt állapotából és belelőki abba a térbe, amelyet az emberi világ folyamatosan változó történelme jelent. Pszichológiai oldalról minden bizonnyal tetszetős elmélet. A megismerés oldaláról viszont a kétely, miszerint mit és mikor tehetek, mit kapok tettemért, mi annak hozadéka, legalább ilyen hajtóerő. A kétely az addig nyugodt egységes világot kettészelte, éppen a lehetőség felmutatása által. Azzal, hogy megszületett a reflexió. Lehetőségem van engedni a parancsnak, vagy szembesülni vele. Nos, ez a leginkább csábító új lehetőség, amit valóra kell váltani. Kerül, amibe kerül.

A kérdés tehát az, hogy miként juthat a halandó véges ember az örök létező közelébe anélkül, hogy maga ne válna hasonlatossá Istennel. Mi hát a megoldás? Az egyidejűség gondolata, amely akként vetődik fel, hogy az ember a pillanaton keresztül (időben lévő időn-kívüli) érintkezik a másik időn-kívüli mozzanattal, jelesül az örökkel. Ezáltal válik a későbbi ember számára is *egyidejűvé*, ahogy a hívő ember számára Krisztus is egyidejű. Kierkegaard nyíltan hangot is ad annak a véleményének, mely szerint a „kereszténnyé válás

⁸ F. W. J. Schelling: *Sämtliche Werke* hrsg. von K. F. A. Schelling, Stuttgart, Cotta 1856-61. I.7. 392.

⁹ Hegel: *Werke* 8. Frankfurt, Suhrkamp 1986. 24.§. Anhang 3.

igazán a Krisztussal egyidejűvé válást jelenti.”¹⁰ A jelenlét pedig a döntő tényező. Krisztus hitet követel, és nem ugyanazt jelenti a jelenlevőnek, mint a távollevőnek, mert ez utóbbinak nem szolgálhat „közvetlen közléssel”.¹¹ A jelenlét (paruszia) és távollét (apuszia) tartalma is ezzel hozható összefüggésbe.

A bűnbeeséssel tételeződik a félelem, a tiltással a szorongás. Mert mi is a bűn előtti állapot? Az éden? Az édenben nincs idő, nincs nemiség, nincs sem félelem, sem reszketés, sem történelem, még csak történés sem. Nincs „mihez képest”. Ezért nincs individuum, személyiség sem, kétely vagy gondolkodás, a megismerés vágya, szerelem és szenvedély, alkotás, arc és tekintet, mivel minden semleges, minden előjel nélküli. Persze nincs halál sem, egyeseknek nyilván ez a kíváncsi állapot. Ám biztosan az? Belegondoltunk, mi lenne az élet, ha végtelenné válna? Amikor ezt a nyúl-farnyit sem vagyunk képesek értelmesen eltölteni. A paradicsomi állapotban kizárt még egy nagyon fontos dolog, ami nélkül nem ember az ember: a *szabadság*. A szabadság pedig mindig a „valamihez képest” jelenti. Itt nincs ilyen. Nincs distancia. Passzív és tehetetlen állapot van.

A szabadság ezzel szemben aktivitás és cselekvés. A *választás*. Röviden összefoglalva: így nézve az édenben csak a dögletes unalom van. Szinte semmi sincs jelen. Vagy megint egy szófordulattal élve: csak a semmi van jelen. Évának minden férfi hálásan megköszönheti, hogy ebből az állapotból kiszakította. Érdekes ebből a szempontból idősebb Lucas Cranach másik képe, ahol Ádám szájába szinte „belenyomja” Éva az almát, ezzel is demonstrálva, hogy ki az „igazi” vétkező. (Egy azonos témában korábban, 1533-ban festett képén ilyen még nem volt, ott az almaevés sokkal inkább „konszenzusos” volt.)

¹⁰ S. Kierkegaard. *A keresztény hit iskolája*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998. 80. Ford. Hidas Zoltán.

¹¹ Uo. 114.

id. L. Cranach: Ádám és Éva (1538)

John Henry Fuseli: Ádám és Éva, 1780

Nézzük meg *John Henry Fuseli* Ádám és Éváját. Mennyi abban a szépség. A nő beleájul a férfi ölelésébe, aki magához öleli, és erősen tartja a szinte teljesen erőtlen testet. A kettő egy lett. A bűnben és a bűn által. Másik néven: Johann Heinrich Füssli, a svájci-angol festő, Reynolds barátja, szinte egész életében a transzcendens valósággal foglalkozott, érdekelt az érzékfeletti (*Rémálom, Magány* című képei is erről tanúskodnak). És ne feledjük: a két egymásba fonódó test mögött egy fényes beszögelés látszik. Jelentsen az bármit. Esetleg azt, amit Schelling fentebb a fényről mondott.

És gondoljunk arra, hogy a teremtés éppen a fény megjelenésével veszi kezdetét:

„Kezdetben teremté Isten az eget és a földet.

A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.

És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság.” (1Móz 1, 1-3)

A tudás pedig a kétellyel.

„És megnyilatkoznak mindkettőjüknek szemei...” (1Móz 3, 7)

Mivel a tudás fénye az ember esetében is a sötétséget vágja ketté.